

BORNEMISZA PÉTER: ÖRDÖGI KÍSÉRTETEK

(A kiadást gondozta és jegyzetekkel ellátta *Eckhardt Sándor*) Akadémiai Kiadó, 1955—293 l.

A magyar irodalom egyes korszakairól, azok problémáiról 1951-ben tartott akadémiai vitaülésen Klaniczay Tibor kifogásolta, hogy a reformáció korának irodalmából számos mű hozzáférhetetlen, mert unikum, s új kiadásban még nem jelent meg. Heltai Gáspár Dialógusa mellett Bornemisza Ördögi kísértetek című művének kiadását említette sürgős feladatként »nemcsak azért, — mondta — mert mindössze egyetlen teljes példánya ismeretes és ha ezt akármilyen baj érné, örökre elveszett, hanem mert régi irodalmunk egyik legérdekesebb, legizgalmasabb alkotása. Sajnos, az Ördögi kísértetek-et többnyire a polgári irodalomtörténetírás beállításában ismerik és — mivel nem sokan jutnak hozzá, hogy az egyetlen példányt elolvassák — még irodalomtörténészek között is az a hiedelem él, hogy az elsősorban holmi babonagyűjtemény, pletykasorozat és botránykrónika. Persze ilyen elemek is vannak benne, de a könyv lényege egészen más: a feudalizmus izzóhangú vádirata az Ördögi kísértetek... Úgy érzem elérkezett az ideje, hogy igazságot szolgáltatassunk ennek a bátor és kitűnő írónak és megbecsülést művének.«¹ Ezt a hiányt csak 1955-ben pótolta az Akadémia, amikor Eckhardt Sándor gondozásában megjelentette Bornemisza Péter majdnem négy évszázados művét. Kétszeres öröm számunkra ez a kritikai kiadás, mert egyrészt a magyar irodalomtörténet gazdagodott e harcos prédikátor munkájával, másrészt mert évtizedek óta vajdó kérdés nyert így megoldást. Mert az Ördögi kísértetek kiadásának kérdése már többször is felmerült irodalomtörténészek és irodalombarátok körében, de az egyházi és állami cenzura mind ez ideig akadályt gördített a megvalósítás elé.

Miért? A mai olvasónak egy percig sem kétséges. Mint ahogy tudták Rudolf király,

Telegdi Miklós, Salm Gyula: a szerző kortársai, egyházi ellenfelei és világi felettesei is, hogy miért kobozták el és égették meg példányait, üldözték olvasóit. Bornemisza öntudatosan fogadta a vádakát, az üldözést s a bújdosást: pedig Salm Gyula jószágán igazán bátorsággal és igen jól élt addig. Maga írja Postillái V. kötetében: »Az után, hogy az ötödik és utolsó. részét kezdettem volna nyomtatni, és immár csak igen közel volnék az véghez, két udvarnagy mester-séggel az papi fejedelmeknek bátorságokért reám indíták az korbelti uramat, kinek két városába nyolc esztendeig prédikálván mind egyebeknek felötte igen kedves voltam. De azkor hirtelenségvel annyi nehézséggel indula reám, hogy félbe hagyatná velem az utolsó résznek nyomtatását, ki miatt egy kevésse tovább haladna a nyomtatás. Az ő haragja penig a kisértetekről való írás miatt volt. Kiről nekiis nem mondhattam meg annak titkon való okát. De én értvén az dolognak eleit és utólját, mindeneket nagy békeséges szívvel türtem.«² Ez a kiadás még a Postillák IV. kötetéhez fűzve jelent meg Semptén, 1578-ban, és szinte hónapok alatt hatalmas vihart támasztott. Perneszi András azt írja egy évre rá, hogy »fertelmes irafid, kiket Praedikationac neuzelet im mar a feiedelem eleibe mentenec.«³ A vád, mely Bornemisza nyakába zúdult, kettős volt. Egyik az, hogy Salm Gyula »meg érdemlette volna te túled, hog a mit az ű oltalma alat irtal, addeg ki ne nyomtattad volna, mig ű NagyIaganac meg nem ielenttetted, auagy az ű NagIaga iambor szolgainac«; a másik pedig az, hogy: »à feidelemnc szemelyetis, à tob vndoc irafid kőzöt oktalanul igen meg bantottad.«⁴ Ami pedig saját paptársait is felháborította és elene uszította, az az volt, hogy írásában leszállította prédikátor-társait a papi feddhetetlenség képzelt magas-

¹ A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei II. kötete 1—4. sz. írában, 58. l.

² Közl. Schulek Tibor: Bornemisza Péter (1939), 108. l.

³ Perneszi András Választétele. (Egyetlen példánya Kolozsvárott, kéziratos másolata Pápán, a Dunántúli ref. egyházkerület könyvtárában. Innen idézek. (B2. l.)

⁴ Uo.

ságából a földre, hogy saját lelke mélyébe vájva feltárta az egyéni élet problémáit, melyek hivatástól függetlenül, de egyéni természetűl függően jelentkeznek. Az egyházi hatalmasságok véleményét fogalmazza meg Perneszi András, amikor azt írja: »az Ouidius fertelmes irafi nem voltac vtalatosbac à te ondoc könyuednél... az te vétked meniuel nagyobb annal, hogy Praedikator leuën effele ondoklagokat Praedikationac mertel neuezni.«⁵ Bornemisza megfelelt a vádakra. Hosszas huzavona után otthagytá Semptét magával vive nyomdájának felszerelését, az V. Postillák félígkész és a most kiadott IV. Postillás-kötetnek még füzetlen példányait. Balassi István — Balassi Menyhárt fia — oltalma alá menekült. Maga írta: »Csakhamar támaszta az Úr Isten egy oltalmat oly helyről, kit senki sem vélne. Mert Balasi István uram magához kapcsolván, minden terhét az utolsó résznekis magára vevé, az én és az ő maga vélekedése kívül, és meg tetüék, hogy az semmikép nem lehetett volna Istennek gond viselése nélkül. Kinek várába Detrekőbe az Úr Isten végre is vivé.«⁶ S itt, szorongattatása és nyomorúsága még el sem múltván teljesen, bátor lépésre szánta magát: nemcsak a Salm által követelt »visszavonást« tagadta meg, hanem elhatározta a Postillák IV. kötetének új kötésben való kiadását is, de most már leválasztva róla az Ördögi kísértetek-et. Ezt bizonynal nem azért tette, amint Schulek hiszi, hogy »igyekezett azokat a forgalomból kivonni« (i. m. 107. l.), hanem mert így könnyebben mobilizálhatónak és eladhatónak vélte. — Hogy ebben mennyire beváltak számításai, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az a feljegyzés, melyet Iványi Béla közöl Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon című kiadványában (Budapest, 1937. 85. l.): Ebben az 1585 február 26-ról keltezett osztozkodásban Bornemisza-nak még majd minden nyomtatványa szerepel, de a külön kötött Ördögi kísértetek már nem, pedig ekkor a IV. Postillákból még számos eladatlan plédány volt raktáron Bornemisza özvegyénél. — Míg ezek történetek, Bornemisza közben megjárta Neubeck Gáspár bécsi püspök börtönét, ahová azért került, mert Bécsbe ment, hogy megvédje nyilvánosan a botrányt okozó Kísérteteket. Ez — saját bevallása szerint — sikerült is neki, hiszen a Perneszi Választétele ellen írt feleletében ezt mondja: »ott valaszt attam azoc ellen is, à kic ottis ezec miat, nagy alnokul vadoltac, à szörnnyüet ki feiezuen, es az többbit el titkol

uan.«⁷ Két évvel később, amikor Máriássy Pálhoz küldi eladásra könyvei egy részét, visszatér e gondolathoz: szinte Ady önmarcangolását halljuk itt a XVI. század prózájának nyelvén: »Jóllehet én magamis azt ítélem felőle, hogy csak az féléknek való, az kik annyira meg ismerték magokat mint Dávid, Magdolna, Péter, Zacheus, amaz tolvaj, kik az ő nagy terhek alatt tudták, mi izü az Úr Krisztus fizetéseis az ő bűneikért. Ezek noha ritkák, mindaz által én csak kevésnekis inkább akartam kedveskedni, hogy nem az világnak. Az több írásimat mais mind el szenvednék. De ez egyet más kériik hogy el titkolnám. És ugy mind gróf, mind egyebek könnyebbséget igérnének.«⁸ Ő azonban nem alkudott meg. Kemény munkába fogott, hogy anyagilag függetlenítse magát: kiadta Postillái V. kötetét, Világkrónika írásának és a teljes Biblia fordításának gondolatával bibelődött. S bár Balassi István hihetetlenül nagy összegekkel állott rendelkezésére (V. ö. Fol. Post. LXXIIIb. lapján: »De Balassi uramnak áll az én tartásom más fél ezer forintjába csak esztendeigis.« — Ez akkor volt, amikor a tyúk darabja 1 fillér, a marhahús fontja 2 fillér, a bor meszelye pedig 1 krajcár volt!),⁹ maga minden eszközzel azon volt, hogy könyveit terjessze, jövedelmét növelje. S bár határozottan azt állította előbb idézett levelében, hogy könyveiből »inkább kívánom az hivek épületit az áránál«, nyilvánvaló, hogy azt sem vethette meg. Erről tanuskodnak különben azok a levelek, melyeket Schulek Tibor közöl műve függelékében, s melyek mindegyikében vagy tájékoztatta a címzettet nekik küldött műveinek áráról, vagy tőlük azok elkelte felől érdeklődött.

Az a tény, hogy az Ördögi kísértetek-ből az országban egyetlen példány maradt meg, nagy üldözése mellett azt is bizonyítja, hogy tönkrementek példányai, mert sokan olvasták, sok kézen fordult meg, kedvelt olvasmány volt. Ezt tanúsítják azok a bejegyzések is, melyek a IV. Postillák Kísértetek-jét kísérik fejezetről fejezetre. De ezen nem is lehet csodálkozni. Bornemisza stílusának világos volta, kifejező, megjelenítő művészetének ereje révén a mai olvasót is lebilincseli. Annak a fejlődésnek, melyet Nemeskürthy István figyelemre méltó módon vezet végig tanulmányában,¹⁰ a szerző itt ér fel a csúcra. Az érett bölcs, rajongó prédikátor, lángoló hazafi, anekdotázó öreg szólal meg a lapokon, s minden szaván érezzük a nagy humanisták művein

⁵ Uo. Ciiij. l.

⁶ Post. V. hhhh. Idézi Schulek, i. m. 117. l.

⁷ Az 1789-es különkiadás előszava. Eckhardt-kiadás, 11. l.

⁸ Detreküből 18. Feb. 1580. Bornemisza Péter levele Máriássy Pálhoz. Közl. Schulek, i. m. 372. l.

⁹ Schulek, i. m. 131. l.

¹⁰ Nemeskürty István: Bornemisza stílusa. (ITK, 1955. 24. l.)

csiszolódott írásművész stílusának tisztaságát. E művében szűri le külföldi s honi útjainak tapasztalatait, értékelni olvasmányait,¹¹ s teremti meg a magyar prózai stílus, a magyar elbeszélő irodalom alapját, egyben első példáját.

E könyv fölött majd négyszáz év vihara száguldott el. Üldözte a nemzetelnyomó német, népszaroló uraság, gyűlölködő klerikalizmus. Egyetlen példány állta a vihart, ezt most a dunántúli református egyházkerület pápai könyvtára őrzi megkülönböztetett megbecsüléssel. Hogy mennyire érdeke volt a magyar irodalomnak, hogy ez a nagyértékű emlékünkhöz új kiadásban kerüljön a kutatók és az érdeklődő közönség elé, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy ez az ún. pápai példány a hazánkon végigzúgó háború óta tíz éven át lappangott, s már számolnunk kellett esetleges megsemmisültével is. Alig pár hónapja találta meg a könyvtár feldúlt, rendezetlen anyagában Pongrácz József igazgató, akkor amikor Eckhardt Sándor kritikai kiadása már a nyomdában volt. Így Eckhardtnek meg kellett elégednie a pápai könyvtárban őrzött kéziratok másolatával, mely — Pongrácz József feltevése szerint (Eckhardt, 232. l.) egy ez ideig lappangó budapesti példányról s a pápai, az elején és a végén hiányos példányról készült, feltehetően Thury Etele megbízásából 1913-ban. S itt kívánatosnak látom annak a kérdésnek eldöntését, hogy helyes volt-e az Akadémia elgondolása, amikor elfogadta, hogy e nagy jelentőségű emlék kritikai igényű kiadásánál egy homályos származású, senki által nem ellenőrzött (mert ellenőrizhetetlen) kézirat másolatra támaszkodott a kiadás gondozója.¹² Ez csak abban az esetben lehetett volna helyes, ha az Akadémia nem rendelkezett volna az Ördögi kísértetek másik, ugyan a kiadandó mű megjelenése előtti, de szövegében — a címlapot és bevezetéseket leszámítva — teljesen változatlan példányával. Azonban a budapesti Egyetemi Könyvtárban és a Ráday-könyvtárban van ilyen, egymás hiányait kiegészítő, kötet (a IV. Postillás-kötet, ill. az attól Ráday által leválasztott Kisértetek), amely semmiben sem különbözik az 1579-ben (1578-as keltezéssel) megjelent önálló Kisértetektől. »Az önállóan kiadott mű az eredeti kötetnek még a lapszámozását és sajtóhibáit is megőrizte. A két kiadás közti különbség csak az előszóban és az első lapon mutatkozik« — írja Eckhardt is kiadása jegyzeteiben (229. l.). De ha ez már nem így történt és a kiadás egy kézirat másolatán alapult, nem kellett volna-e az eredeti példány

felbukkanásakor azt *azonnal* egybevetni a nyomdából még ki nem került kritikai kiadással? Annál is inkább, mert Eckhardt Sándor leszögezi a kiadás jegyzeteiben, hogy »közlésünk betűhív, csak az n-et képviselő tildét oldottuk fel, a hosszú l-et s-re, és a β betűt képviselő f; jelet írjuk át sz-re.« (240. l.) E feltétlenül helyes irányelv megtartása megkövetelte volna ezt, bárha kisebb anyagi áldozatok árán is. Csak így feleltethető volna meg a kiadás az 1579-es *detrekői* (címlapján 1578, Sempete-t viselő) *külön füzött Ördögi Kisértetek* kritikai kiadásának. Így ugyanis komoly aggályok merülhetnek fel az új kiadás *betűhívéséről*.

*

A Postillák IV. kötetről leválasztott és Detrekőn 1579-ben megjelent Ördögi kísértetek egyetlen megmaradt példányát jelenleg a dunántúli református egyházkerület pápai könyvtára őrzi. E kötet könyvészeti leírása hiányzik Szabó Károly könyvéből, aki annak I. kötetében (148. sz. alatt) csak tájékoztat e kötet meglételéről. Schulek Tibor sem beszél e példányról többet, csak őrzési helyét jelöli meg. Pótoljuk a hiányt.

A kötet negyedrétré alakú, 282 levelet tartalmaz, továbbá egy erősen rongyolt levéltöredéket s két, a múlt században — feltehetően hiteles példány alapján — nyomtatott levelet, amelyből az egyik megegyezik a pápai példány rongyolt levéltöredékével. Ez az egyezés annyira pontos, hogy kínálkozik a feltevés: a múlt században készült modern szedés a *pápai példány* akkor még meglévő levelei *alapján készült* s nem egy lappangó pesti példányán — ahogy ezt Pongrácz József s nyomában Eckhardt véli. Meg kell jegyeznem, hogy az újonnan nyomtatott szövegrész nem összefüggő, szemmel láthatóan még ebből is hiányzik egy, esetleg több levél. Hogy ez az új lenyomás valóban a pápai példány — azóta részben elveszett — levelein alapulhat azt Schulek műve is megerősíti, hiszen ő is idézi a detrekői kiadás elé írt, latin és magyar nyelvű előszókból meglévő töredéket, s forrásul a pápai példány rongyolt lapját említi. Ennél többet azonban már ő sem talál Pápan.

A kötet címlapja szintén újabbkori, a két másik nyomattal egyező típusú lenyomat. Ha azonban elfogadjuk azt, hogy a két levél nem egy azóta nyomtalanul eltűnt pesti, Egyetemi Könyvtár-beli példány alapján készült, akkor talán a címlap is az eredeti és még csonkítatlan pápai példány tükré. Ez azonban még bizonyításra szorul.

¹¹ Vö.: Koltay-Kastner Jenő: Borremisza Péter humanizmusa. (IT. 1953. 91. l.)

¹² »... kiadványunkhoz csak a könyvtárban őrzött másolatot használhattuk, mely elég pontosnak látszott.« (Kiemelés tőlem, VF.)

A kötet második levelének belső oldalán két kéztől eredő beírás olvasható. Az egyik, tollal írt szöveg, Pongrácz József állítása (inkább azonban: feltevése) szerint Szabó Károlytól való. A beírt szöveg: »Bornemisza Péter műve az »Ördögi kisírtetekről« Sempte 1578. — 1867. áprilisig e példány az egyedül ősméretes. Megjelent Bornemisza Predikációi IV-dik kötetének függelékül.« Majd alább: »Hijányzik belőle előlről a címlével és ajánlólevél eleje, végéről néhány ív.« Ez az utóbbi bejegyzés nem Szabó Károly (?) írása. Téves is, mert a pápai példány végéről nem »nehány ív« hanem mindössze egy levél »hijányzik!« A két bejegyzés között van még egy ceruzával írt sor, mely — ha Szabó Károlytól ered — érthetetlen: »Teljes példánya a pesti m. kir. egyetem ktárában«. Joggal vonja kétségbe e sor hitelességét Eckhardt, hiszen há tudott volna Szabó Károly egy teljes példányról, bevette volna bibliográfiájába. Lehet, hogy a sor írója itt a IV. Postillás-kötetre gondolt, mely csakugyan megvan Pesten, ha hiányzik is belőle 8 levél.

*

Foglalkoznunk kell röviden a pápai példány nyomomkövethető történetével is. Sokat nem, szinte semmit sem tudunk bizonyosat arról, honnan és hogyan került Pápara e példány. Pedig a kötet első levelének belső oldalán ott van a tintával írt exlibris: *Torkos Jakabé.*

Torkos Jakab pápai születésű református püspök volt, aki Zürichben, Utrechtben tanult, és 1745-ben választotta püspökévé a dunántúli egyházközséget. Maga is író-ember volt, bár nyomtatásban nem jelent meg műve: két óriási kötet prédikációját hagyta a pápai ref. kollégiumra.¹³ Ez a Torkos Jakab unokája volt annak a Csuzi-Cseh Jakabnak, aki a Felvidékről került a Dunántúltra, miközben megjárta Buccariban a gályarabok kálváriáját. Csuzi-Cseh nagy könyvbarát volt, szép könyvtáráról azonban csak részleges kimutatásunk van¹⁴ — de nem lehetetlen az a feltevés, hogy a Torkos Jakab példánya a nagyapjáról maradt rá.

*

Eckhardt Sándornak, a kötet gondozójának, nehéz feladatot kellett megoldania. Kötete sajtó alá rendezésekor nem állt rendelkezésére az eredeti kiadás, szövege egy kézzel írt másolatot alapult. A Postillák Budapestten fellelhető két példányában

(Egyetemi Könyvtár, Református Teológia Könyvtára) ugyan a szöveget ellenőrizhette, az eredeti helyesírást azonban bajosan, mert a Postillák nyomtatásakor Bornemisza betűkészlete már erősen megkopott, így helyesírása még bizonytalanabb olvasatú. Az V. kötet előszavában mentegetőzik is e miatt: »De nagy fogyatkozásunkis lött kivált képpen az utolsó részben, mert az nyomtató bötük szinte el kezdtek volt kopni és későn hozának új bötüket, kikkel rövidebb prédikációkatis akarnánk nyomtatni az Ur Istennek kigyelmes segítségéből.«¹⁵ Így azután a kötet helyesírása, különösen az ékezetek jelölése és a központozás, nagyon bizonytalan. Ezért számos esetben a kihagyott (helyesebben: üresen hagyott) betűhelyek voltaképpen lenyomtatott, de a kopás miatt nem látszó betűk. Ezzel magyarázható pl. az Eckhardt-kiadás szü/1/ö, (672), kérés(s)ed (684) alakjai, holott a pápai példányban ezeknél nem mutatkozott volna a pótlás szüksége (a másolat alapján sem), viszont az Egyetemi és Teológiai könyvtári példányok megfelelő helyein kopás következtében betűhiány van. Ebből, de sok egyéb eset tanúságából is az derül ki, hogy Eckhardt a pápai másolatot kritikával kezelte, és azt nem csupán az elején, eltérő szöveg-nél vetette egybe a budapesti példányokkal, ahogy ezt kötetje jegyzetében említi. Itt ugyanis ez áll: »Kiadásunk a pápai egyetlen példány másolatán alapszik; annak különben csak az elején eltérő szövegét a budapesti Egyetemi Könyvtár Predikációk IV. kötetének példányán ellenőriztük. Közlésünk betűhív, csak az n-et képviselő tildét oldottuk fel, a hosszú l-et s-re, és a β betűt képviselő f; jelet írtuk át sz-re. Az elég sűrűn előforduló sajtóhibákat kijavítottuk, jegyzeteinkben csak a fontosabbakat jeleltük. A Bornemisza használta betűtípusokat a lehetőség szerint megtartottuk. A szögletes zárójelbe tett betűk saját kiegészítéseink, illetve helyesbítéseink. Az elég tekintélyes mennyiségű téves lapszámjelzést is kiigazítottuk.«¹⁶ (Kiemelés tőlem, V. F.)

Sajnálatos, hogy Eckhardt nem jelöli meg pontosabban: mit kezel sajtóhibaként, ugyanis kiadása alapján ezt az olvasó kevéssé tudja eldönteni. Amikor az *iregyseg* (eredeti: *ireygleg* helyett), *rabsagban* (rabsagban helyett), *az megbanas* (az meg wxul helyett) vagy *Elephant* (Eluphant helyett) alakokat olvashatjuk az új kiadásban, azt hihetjük, hogy tisztán látunk e kérdésben. Azonban szinte párhuzamosan a fenti javításokkal javítatlan sajtóhibák-

¹³ Zoványi Jenő: Cikkei a Theológiai Lexikon részére. 493. l.

¹⁴ Tóth Endre: Torkos Jakab dunántúli ref. püspök... 4-5. lk.

¹⁵ Schulek, i. m. 119. l.

¹⁶ Eckhardt, i. m. 240. l.

kal találkozunk, sőt az eredetileg helyes és értelmes szöveg romlásával, értelmetlenné torzításával is. Pl.: Eredeti: fattrypokat, Eckhardtnál változatlanul maradt (szattyrokot helyett, 678.), Eredeti: gyengekert, Eckhardt: gyengökert (648.); Eredeti: izgatatuan, Eckhardt: izgatatuan (651 v°.) Eredeti: halalaba, Eckhardt: halalba (669.); Eredeti: tanulasokat, Eckhardt: tanulasgokat (675.); Eredeti: nagy, Eckhardt: uagy (682.); Eredeti: mints, Eckhardt: mints (684 v°.), Eredeti: vakoc, Eckhardt: bakok (922 v°.) stb. Folytathatnám a példákat. E hibák azért szűrnak szemet, mert mind a kéziratok másolatban, mind az Egyetemi Könyvtár és a Teológiai Könyvtár Postillás-köteteiben az eredeti és helyes szöveg olvasható.

A szövegben jócskán van olyan hiba, mely kizárólag a téves szedésnek, pontatlan tördelésnek tudható be. Már az is zavaró, hogy a jegyzetekben a nyomda felcserélt két sort (235. l.), hanem a kritikai szöveg romlását is nagymértékben segítette elő azzal, hogy *ékezetek tömegét*, a központosítás *jelentős részét* cserélte fel. (Az általam betűszerint összevetett 100–120 levélen több mint százszor!) Az Eckhardt-féle kiadás 133. lapján még nagyobb hibát vétett a nyomda: a 20–21. sorokat tökéletesen összekeverte, úgy hogy a szöveg ilyenformán értelmetlen és rekonstruálhatatlan. Pótlólag tehát közlöm a két sor helyes szövegét (az Eckhardt által használt átirás szerint):

19. »: . . . Latom

20. az Atya Istent, es az ő meg feszűlt

szerelmes Fiat, es az szen-

21. teket, es az őrdőgő-(804 °)-ket, es imee

az Fiu kezet nyuytya,

22. es azba . . . »

A fenti hibát a nyomda lelkiismeretesebb munkájával elkerülhették volna; ebben a korrektúrák pontos javítása is segített volna.

Mellőzve tehát a kritikai kiadás és az eredeti (pápai) példány, illetve annak kézirat másolata között az ékezetekben és központosításban mutatkozó eltéréseket (ide sorolom az o-ő ötletzerű felcserélését is), a továbbiakban azokkal az eltérésekkel szeretnék foglalkozni, melyek feltétlenül korrigálandók ahhoz, hogy a kiadást kritikainak lehessen nevezni.

Vonatkozik e megjegyzésem elsősorban azokra a helyekre, ahol Eckhardt szemmel láthatóan javítani igyekezett az eredeti kiadás szövegén, azonban e szándékát nem vitte következetesen végig. Így azután furcsa kettős írást talál az új kiadásban az olvasó. Néhány példával szeretném ezt illusztrálni.

1. Bár a Jegyzet-részben ezt külön kiemeli, a lapok számozását nem végezte el

megbízhatóan. Az előszók után következő első levelet ugyanis 647 v°.-nek számozta el, holott ez csak a 647. oldal, a másik oldala (»Oe indit soc fele haborutis reanck . . . » kezdetű) viselné a 647 v° jelölést. Ez a jelölés azonban hiányzik a kiadásból. De hiányzik még pl. a 665 v° és a 672 v° lap jelölése is, holott a közben levő oldalakat minden esetben ellátja jelöléssel, a 685 v° oldalnál pedig téves, 655 v° jelölést ír. Ide tartozik az is, hogy pl. a 672 v° oldalon eltérően az eredetitől, nem kezdett új bekezdést.

2. Szembetűnő, mert az eredeti kiadásban is, Eckhardtnál is nagybetűvel kezdett szöveg, a címekben mutatkozó bizonytalan írás. Eckhardt sok esetben olvassa a kézirat másolat nagy I-jét J-nek, így a 647 v° oldalon (VILAGI, ES HALALJ), a 686 v°

oldalon (KJSJRTETEKRÖL), holott a pesti példányok nyomtatott szövege itt biztos felvilágosítással szolgált volna. Ugyancsak érthetetlen, hogy a 647. oldalon miért írt ORDOGY-t, s a 686 v° oldalon ORDOEGI-t a világosan olvasható és több helyen is ellenőrizhető ORDOGI ill. OERDOEGI helyett? (A 665 v° oldalon pedig ordeoegi-t ír a helyes Oerdoegi helyett!) Még egy oldalon belül sem következtes az Eckhardt-féle kiadás szövege (pl. a 648. oldalon), ahol pedig az eredeti s a nyomtatott szövegek következetesen a »kefirtet« alakot használják. Itt ugyanis Eckhardt ötletszerűen váltogatja a kisirtet-kesirtet-kisirtet alakokat.

3. A jegyzetekben (240. l.) Eckhardt pár szóval említi Bornemisza következetlen helyesírását, s ezt nem annyira Bornemisziának, mint különböző nyelvjárású és műveltségű nyomdászlegényeinek rója fel. Valószínűleg itt Eckhardtnak van igaza, aki ezzel Trócsányi Zoltán nézetét cáfolja meg. Trócsányi ugyanis azt állította (MNY. XIV. 58.), hogy az ingadozó nyelvhasználat Bornemisza idegen környezetben töltött ifjúságának következménye. A kritikai kiadásnak, a fentebb jelölt jelölési különbözőségein kívül azonban nem volt feladata Bornemisza helyesírásának egységesítése. Eckhardt nem is törekedett erre, mégis számos helyen találkozunk ilyen modernizáló helyesírással. Áll ez különösen a z-sz változásokra az ilyen alakokban: valasztottac - valasztottak (652 v°), eztendeig - esztendeig (667., 672.), keresztynhöz - keresztynhöz (667.) tizteltetni - tizteltetni (668) stb. (Az elől álló szavak íft is, később is az eredeti, az utóbbiak az új kiadás helyesírásával.) — De nem lehet itt szó arról, mintha Eckhardt egységesíteni akarta volna Bornemisza helyesírását. Hiszen a következetlenségre itt is számtalan példát sorakoztat-

hatunk fel: természetű — u. úgy (667 v°.),
fozthatéc — u. úgy (668.), fohazkodni —
fohazkodni (676 v°.); zent — szent (806.),
de zent-zent (háromszor is, hogy utána —
ugyanegy oldalon! — ismét «szent» álljon,
807 v°.) stb. De ugyanez a helyzet az «asz-
szony» írásával is: a;onyi — asszonyi
(háromszor is 676.), de «aszony» (673 v°.,
803 v°.). Kritikai kiadásban ilyen és
ennyi ingadozás — azt hiszem — nem enged-
hető meg!

4. Teljes a zűrzavar az u-v viszonylat-
ban is. Bornemisza helyesírása ebben is
következetlen; Eckhardté is az, csak hogy
következetlenségeik nem fedik egymást.
Pl.: f;enued — szenved (653 v°.), vntalan —
untalan (671.), toluay — tolvay (688.),
velem — uelem (673 v°.) stb.

Itt kell megemlítenem a 806. oldalon
található szövegváltoztatást. Eckhardt a
jegyzetekben megemlíti, hogy itt tudatosan
másította meg az első kiadás, a pápai példány
és a kéziratos másolat egybehangzó szöve-
gét. Változtatása igazolására Horváth Cyrill
felfogását idézi, aki a RMKT. I. kötetének
második kiadásában (450. l.) az Eckhardté-
vel egybevágó véleményt hangoztat. Tardos-
keddi Szerencse Benedekné híres bájoló
imádságában ugyanis van egy részlet, mely
az eredeti helyesírás szerint így hangzanék:
»... f;ent f;inöd meg f;omorodot? ...
ne f;omorodgyec az en áldot f;ent f;iuem ...
ne könyörödgyem meg az en áldot f;ent
f;iuemben ...» (Kiemelés tőlem, VF.)

A kiemelt szavakat Eckhardt egységesen
»színev«-ként írja át. Vitatható, hogy he-
lyesen járt-e el. A bájolás értelme ugyanis
kettős értelmezést engedne meg. Elfogadjuk
Eckhardt (és Horváth Cyrill) véleményét
a bájolás első sorát illetően (f;ent f;inöd
meg f;omorodot.), de a második és a harmadik
esetben a »színev« értelmezése — tehát
Bornemisza eredeti szövege — látszik helyt-
állónak. Annál is inkább, mivel a 807. olda-
lon szereplő bájoló imádság e sorában:
»hogy ne f;omorodgyec f;ēt f;iuem« — Eck-
hardt is megtartja a szó »színev« olvasatát.

5. Meg kell vizsgálnunk azt a módot,
ahogy Eckhardt az igekötők külön- és
egybeírását kezelte kiadásában. Pl.: var-
del — vard el (650 v°.), el kezdem — el-
kezdem (666.), de: megtagadafalara — meg-
tagadasara (670 v°.). Ugyanez áll az »is«
kötőszócskára is: vadnakis — vadnak is
(658 v°.), kitfininekis — u. úgy (868.),
ő magais — őmagais (662 v°.).

6. A kritikai kiadás olvasója nem tudja
magát mihez tartani azokban az esetekben
sem, ahol Eckhardt megkettőzi az eredeti-
ben magában álló mássalhangzókat vagy
változtatlanul hagyja azokat, minden fel-
ismerhető rendszer nélkül. Pl.: kerülled —

kerülled (650 v°.), magamat — magamatt
(659.), czillagi — czilagi (668.), bef;ellet —
beszelet (672 v°.), vagy ez a különös eset:
tettzic — tettzic és tettzic — tettzic (687 v°.,
egy oldalon, három sor különbséggel!).

7. Bár csak egy-egy betű különbség mu-
tatkozik a következő esetekben, mégis
jelentős változást okoznak a szöveg értel-
mezésében: negy — nagy (659 v°., 665 v°.),
az eletnek kezdetitül — az esetnek kezdeti-
tül (680.), oda alab — oda alat (688.).

Már őrdögökneec — őrdögneec (660 v°.), iz-
nagyobb elírások, értelemszavarák hibák:
gatalíba — igazgatásiba (669.), elhadnais —
elhaladnais (679.), vakoc — bakok (922 v°.).

8. Utolsónak hagytam azokat a részeket,
ahol már nem egy-egy betű az eltérés a pápai
példány és másolata (s ezeknek megfelelően
a pesti Postillás-kötetek), illetve az Eck-
hardt-féle kiadás között, hanem egy-egy
szó, szócsoport vagy — egy esetben — egy
egész mondat. Ezek a következők (a ki-
emelt részek a hiányt jelölik):

(648 v°.) *Mi haf;nat vel;ic.* (Lapszéli jegyzet).

A kéziratos másolatban hiányzik,
de a pesti példányokban megvan.

(648 v°.) Az igen iamboroc meg ifmerik
magokat megis bünösöknec ...

(666.) *Hatalmarol kedig* igy ...

(670.) ... már *meg* iteltetet ...

(672.) ... gonof; *hitellen* Ifteni karomlo gon-
dolatoc ...

(672 v°.) ... f;üntelen f;üntelen könyörögíec ...

(675 v°.) ... az *ő* io tetet

(679.) ... könyörög *ő* ellene

(805.) ... azt felelte, *hogy* niha

(923 v°.) ... az igen *nagy* bölczeknekis

A fentiekben kívül néhány megkurtított,
(ritkábban hosszabb formában) írt alak:

(ij v°.) *magzatitokat*

(: ij v.) *kegyelmedis* azon

(675 v°.) *gyühössegec*

(680.) *mind(en)*

(682 v°.) *(a)mikor*

Mint már fentebb jeleztem, nem állt
módomban a kritikai kiadást teljes szövegé-
ben összevetni a pápai unicummal, másola-
tával és a pesti Postilla-példányokkal.
Eddig között észrevételeim a szövegnek
mintegy egyharmadán alapultak, melyeket
a kötet elejéről, közepéről és végéről szűrő-
próba-szerűen választottam ki. A hibák,
eltérések felsorolásakor nem a számszerű-
séget, hanem a tipikusságot tartottam
szem előtt. Az összehasonlítás eredménye
arról győzött meg, hogy a kötet alapos át-
fésülése, gondos összevetése szükséges ah-
hoz, hogy olyan kritikai kiadás legyen
a kezünkben, melyet Bornemisza és műve
megérdemelnek, de ez az átdolgozás lehetsé-
ges lesz egy második kiadásban.

Befejezésül kell szólnom arról a részletes és részleteiben is, egészében is kiváló jegyzet-apparátusról, mely a kötetet kiegészíti, magyarázza, s ezzel Bornemisza művét új megvilágításba helyezi. Eckhardt Sándor nagy tudományos felkészültséggel kutatta fel Bornemisza feltételezhető forrásait és meggyőző érveléssel, filológiai bizonyítékokkal döntötte halomra mindazok feltevéseit, (Koltay-Kastner Jenő, Nemeskürty István, Végh Ferenc) akik az Ördögi kísértetek külföldi vonatkozásai, pletykái, históriái alapján térképet próbáltak összeállítani Bornemisza Péter külföldi útjáról. Az a vitathatatlan tény azonban, hogy az Ördögi kísértetek majd minden »lött dolga« Manlius János: *Locorum communium collectanea* című művéből ered, sokszor mint egyenes fordítás,

még nem dönti meg azt a feltevésünket, hogy Bornemisza csakugyan megfordult a jelzett városokban, és maga is hallotta a történeteket. Az a hatalmas munka, mellyel Eckhardt az Ördögi kísértetek egyes szövegrészeinek forrásait kikutatta, új lendületet adhat a Bornemisza-kutatásnak. Most már lehetővé válik annak kimutatása, hogy eddig is tudott humanista műveltségét hogyan hasznosította egy-egy prózai művén belül; pontosabban: lehetővé válik Bornemisza fordító és átdolgozó művészetének stílusvizsgálata, elemzése. Ez pedig feltétlenül közelebb fog minket vezetni a teljes Bornemisza-portré megrajzolásához.

Végh Ferenc

FORGÁCS LÁSZLÓ: BAJZA ÉS BELINSZKIJ

Irodalomtörténeti Füzetek (3. sz.) Bp. 1955. Akadémiai Kiadó 101 l.

Forgács László tanulmányának címében a XIX. század orosz és magyar irodalomkritikájának két jelentős képviselője kerül egymás mellé. Megszoktuk, hogy az ilyen-fajta címek mögött mechanikus és erőltetett párhuzamok keresését, öncélú egybevetéseket gyanítsunk. Ámde Forgács dolgozata örvendetes módon rácafoltt erre a várákozásra. A szerző célja a reformkori magyar kritika főkérdéseinek tisztázása s e tanulmányát — mint az előszóban írja — egy ezekkel a problémákkal foglalkozó terjedelmesebb áttekintés előmunkaként szánta. A Belinszkijjé és a Belinszkij-korabeli orosz kritika fejlődésével történő összehasonlítást pedig nem öncélú analógiák felkutatása céljából veszi igénybe, hanem mint az említett cél megközelítésének hasznos eszközét.

Forgács jól tudja, hogy az összehasonlító irodalomtörténeti kutatások legnagyobb veszélyét: az erőszakolt, formális párhuzamok felállítását csak akkor kerülheti el, ha — a marxizmus módszerét következetesen alkalmazva — azokból az objektív társadalmi alapokból indul ki, amelyek a vizsgált irodalmi jelenségeket elsődlegesen meghatározzák. »Az igazi kérdés — írja egyhelyütt — ... elsősorban tartalmi, társadalomtörténeti jellegű, a magyar és az orosz »korviszonyok összehasonlító elemzésének kérdése« (8. l.). Forgács joggal mutat rá arra, hogy a magyar és az orosz fejlődés párhuzamba állítását számos körülmény indokolja. Először is mindkét ország messze elmaradt a polgári fejlődés tekintetében a nyugat-európai nemzetek mögött és ennek az elmaradásnak a helyrehozása itt is és ott is a XIX. század első felé-

ben válik sürgető, halaszthatatlan feladattá. Továbbá mindkét országban eleinte a liberális nemesség áll — fejlett polgárság hiányában — a társadalmi átalakulásért vívott küzdelem élén. Végül, de nem utolsósorban: az irodalomnak, a kultúrának, mint e harc döntő tényezőjének nálunk is, Oroszországban is egyedülálló, kivételes jelentősége van.

Az az élénk érdeklődés, amellyel reformkori közvéleményünk az orosz társadalom és az orosz kultúra kérdései felé fordul, éppen ennek a mély történelmi közösségnek felismerésén alapul. Az orosz irodalom iránti figyelem bizonyos konkrét megnyilvánulásait már az eddigi kutatás észrevette. Tanulmányának egyik fejezetét Forgács is az »Athenaeum« köre és az egykorú orosz irodalom között fennálló kapcsolatok vizsgálatára szánja és itt néhány érdekes filológiai adalékkal gazdagítja erre a kérdésre vonatkozó ismereteinket.

Természetesen az imént felsorolt egyező vonások csak az összehasonlítás általános alapját adják meg. A konkrét elemzés során legalább ugyanilyen súllyal kell figyelembe venni az eltéréseket is, mert nélkülük az értékelésben súlyos tévedések, messzemenő arányeltolódások következnek be. Nem kis érdeme Forgácsnak, hogy a vizsgált történelmi folyamatokat a maguk teljes bonyolultságában, dialektikus módon igyekszik értelmezni.

Nem elhanyagolható különbség az orosz és a magyar helyzet között mindjárt az, hogy Oroszországban az irodalom, a kultúra a XIX. század elejétől egészen 1861-ig a tár-